

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

БІБЛІОТЕКА
СВІТОВОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

Мішель
МОНТЕНЬ

■

ПРОБИ

Вибране

Переклад з французької
Анатолія Перепаді

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2012

ПЕРЕДНЄ СЛОВО ДО ЧИТАЛЬНИКА

Перед тобою, читальнику, щиросерда книга. Вона одразу застерігає тебе: я не ставив собі ніякої іншої мети, окрім сімейної і приватної. Про якийсь користок тобі чи про свою славу я і гадки не мав. Такий намір понад мої сили. У цій книжці я намагався будь-що потішити свою рідню та приятелів: хай вони, як мене не стане, чого ждати вже недовго, віднайдуть у ній печать моєї вдачі та моїх дум і завдяки цьому доповнять і воскресять мій образ, що залишився в їхній пам'яті. Якби я писав на те, щоб запобігти у громади ласки, то вичепурився б і показав себе при повній параді. Та мені хочеться іншого: хай мене бачать у моїй простій, природній і повсякденній подобі, без будь-якої вимушеності чи штучності, адже я зображую не когось там, а самого себе. Мої вади, як і весь мій правдивий образ, постануть тут живцем, наскільки це дозволить звичайнісінька добропристойність. Коли б я жив серед тих племен, що, за чутками, й досі тішаються солодкою вольницею первісних законів природи, повір, читальнику, я залюбки намалював би себе на повен зріст та ще й гольцем голого. Отже, зміст цієї книжки — я сам, а це аж ніяк не причина, щоб марнувати своє дозвілля на такий легковажний і незначний предмет. З Богом!

*Писано в замку Монтень дня першого березія
року тисяча п'ятсот вісімдесятого.*

КНИГА ПЕРША

РОЗДІЛ І

ЯК РІЗНИМИ ШЛЯХАМИ ТІЄЇ САМОЇ МЕТИ ДОСЯГТИ

Найпростіший спосіб улагіднити того, кого ви скривдили, а він людина мстива, це викликати в нього співчуття та жаль і зворушити його своєю покорою. Проте такий самий ефект давали іноді мужність і твердість, засоби цілком супротивні.

Едвард, принц Валлійський, що так довго заряджав нашою Гіенню, чия вдача та воля відзначалися якоюсь величчю, зазнавши образи від ліможців і взявши штурмом їхнє місто, не зглянувся на крики люду, жінок і дітей, приречених на різанину попри їхні благання та припадання до його ніг. Однак же, коли, пробиваючись через місто, він побачив, як троє французьких лицарів із нечуваною хоробрістю стримують наступ його звитяжного війська, визнання і пошанівок такої виняткової доблесті одразу притупили вістря його гніву, і він, із цих трьох почавши, помилував і решту городян.

Скандерберг, державець Епіру, гнався якимось за одним зі своїх вояків, щоб забити його; вояк той, після даремних потуг удобрухати його покірною мольбою про ошадок, в останню хвилину схопився за меч і звів зброю на пана. Така сміливість поскромила лють принца, і він за те, що вояк виявився не з полохливих, дарував його горлом.

Цезар Конрад III, облягаючи Вельфа, дука Баварського, не захотів нічим поступитися, хоча обложенці погодилися здати-

ся на ганебних і принизливих умовах, і згодився лише на те, щоб жінки високого коліна, замкнуті у місті вкупі з дуком, могли його покинути, не вронивши честі і взявши з собою стільки добра, скільки донесуть. А ті, охоплені великодушним поривом, намислили узяти собі на барки своїх чоловіків, дітей і самого дука. Цезар, уражений таким шляхетним і сміливим учинком, просльозився з розчулення; а той лихий дух, яким він дихав на дука, де й подівся; відтоді він ставився ласкаво і до нього і до його підданців.

Мене поклав би на лопатки і той і той спосіб. Адже милосердя і вибачливості мені не позичати. Та, гадаю, що мені легше піддатися співчуттю, ніж зачудуванню: дарма, що у стоїків жаль — почуття негідне; вони вимагають, аби, спомагаючи терпінних, ми не лагіднішали і не співчували їм.

Отож ці приклади видаються мені вельми повчальними, адже вони показують нам душі тих людей, душі, які, виставлені одночасно на випробу двох способів, витривали перед одним, зате улягли другому. Можна сказати, що відкривати своє серце жалеві звикли люди добротливі, лагідні й м'які, з чого випливає, що натури плохіші, як-от біла челядь, діти і простолюддя, цьому більш піддатливі; натомість гордувати слізьми та блананнями і поступатися лише з побожності перед святинею цноти — прерогатива дужої і незворушної душі, що має замилювання до мужності та твердості.

А проте схожий подив і захват можуть справляти навіть на душі не такі шляхетні. Свідок цього — теб'янський люд, який, засудивши на смерть своїх верховод за те, що ті не припинили збройних дій зараз по скінченні визначеного їм терміну, насилу виправдав Пелопіда, розчавленого тягарем оскарження і змушеного рятувати свою голову лише просьбами та мольбами; і навпаки, коли справа дійшла до Епамінонда, і той зачав хвалитися своїми подвигами і пихато та зухвало колоти ними очі своїм землякам, ті не наважилися навіть узятися за кулі для голосування — не то що; і зібрання так і розійшлося додому, славлячи велич душі цього героя.

Діонісій Старший, здобувши по довгій мозольній облозі Регій і полонивши ватажка Фитона, мужа прехороброго і завзятого бійця, захотів на ньому показати страшливий приклад помсти. Найперше він розповів йому, як напередодні наказав утопити його сина та всіх родичів. На те Фитон одказав, що їх ошчасливлено на день раніше від нього. Потім Діонісій звелів роздягнути бранця, віддати катам і водити по місту, ганебно і немилосердно дубасячи його, осипаючи при цьому підлими й образливими словами; але той перетерпів усе з незмірною муж-

ністю, не зламався і з гордим виразом на обличчі йшов на муки, голосно заявляючи, що гине за праве діло (за відмову віддати край до рук тирана), і погрожуючи мучителеві близькою карою богів. Діонісій, читаючи в очах своїх жолдаків, що похвалки звойованого ворога та його погорда до їхнього орудника і до його тріумфу не лише не обурюють їх, а, навпаки, викликають співчуття до безстрашного полоняника, і побоюючись, як би вони не збунтувалися і не видерли Фитона з рук варти, розпорядився припинити тортури і потаємці втопити його в морі.

Воістину, людина — істота легкодумна, хибка і мінлива, якусь сталу і тверду думку про неї скласти годі. Ось вам Помпей дарує душею все місто мамертинців, на яких доти клав великий гнів, лише з пошанування цноти і великодушності одного їхнього громадянина Зенона; тамтой узяв на себе всю провину і благав тільки про єдину ласку — покарати його одного. Зате Суллін гоститель, який виявив у Перузії подібну цноту, нічого не зискав на тому ні для себе, ані для інших.

А ось вам контраст до моїх попередніх свідчень. Олександр, найхоробріший з усіх мужів і звичайно милостивий до розбитого ворога, здобувши з великим боєм Газу, зіткнувся з оборонцем цього міста Бетісом, у чийй доблесті встиг переконатися під час облоги. Кинутий напризволяще своїми, сам-один душею, із понівеченою зброєю, закривавлений і поранений, Бетіс відбивався від македонян, а ті насідали цілим гуртом. Олександр, розлючений тим, що перемога далася дорогою ціною (окрім значних утрат, він сам дістав дві свіжі рани), гукнув йому: «Ти умреш, Бетісе, не так, як запрагнув. Знай, що тобі доведеться одтерпіти всю муку, яка тільки вготована для бранця». Але Бетіс тільки зоставався незворушним і слухав його погрози мовчки, з гордою і зухвалою міною. Тоді Олександр, знезямлений його думною і затятою мовчанкою, сказав: «Чи ж він бодай укляк на коліно? Чи ж із його уст зірвалося якесь благання? Стривай, ось я здолаю цю німоту і як не виб'ю з тебе слів, то виб'ю принаймні зойки». І закипаючи дужчим гнівом, звелів поперебивати йому стопи і, живцем прив'язавши до воза, волокти його отак калічного, шарпаючи і рвучи на шмаття його тіло. Чи не тим це сталося, що душевний гарт видався Олександрові чимось таким природним і звичайним, аж він утратив пошану до лицарськості? А чи він так високо ставив власний гарт, що з висоти своєї величі не міг бачити без задрощів щось подібне ще в комусь? Чи, може, ставав невблаганний, коли хтось попадав йому під сердиту руч?

Справді-бо, коли б його гнів міг бути непогамований, він би, напевне, вгамувався при штурмі і пляндруванні Тебів,

коли перед його очима стільки хоробрих воїнів полягло від меча, не мавши вже ні сили, ані способу боронитися; мав би вгамуватися, бо полягло їх добрих шість тисяч, причому жоден не тікав і не просив пардону; навпаки, кожен кидався вперед і сточував бій із ворогом-звитяжцем, шукаючи собі славної смерті. Не було нікого, хто б, знемагаючи на рани, до останнього подиху не силкувався помститися за себе і в розпуці безстрашшя осолодити власну смерть смертю якогось супротивника. Їхня звага не збудила в Олександра жодного жалю, і не старчило дня, аби вситити його помсту. Ця різанина тривала доти, доки не пролилася остання крапля крові; помилування дістали лише безборонні старці, жінки та діти, аби до-стачити переможцеві тридцять тисяч невольників.

РОЗДІЛ II ПРО СМУТОК

Я належу до людей, вільних від цього почуття, я не люблю його і не ціную, дарма що світ ніби завзявся бити йому поклони. В його одержу вбирають мудрість, цноту, сумління: дурна і недоречна оздоба! Італійці цілком слушно охрестили тим самим словом злосливість. Згадане почуття завжди шкідливе, завжди недоречне і водночас завжди підле і нище. Стоїки застерігають мудреців від того, аби віддаватися йому.

Оповідують, що Псаменіт, король єгипетський, після своєї поразки, у полоні в Камбіза, царя перського, побачивши, як попри нього йде полонянка — його донька, перебрана за службу і послана по воду, — зостався, хоча всі його приятелі плакали і лементували, незворушним, тільки стояв собі мовчечки і дивився в землю; так само зберігав він спокій і тоді, коли угледів, як його сина ведуть на страту. Проте зауваживши одного свого челядника у гнаному повз нього гурті бранців, він почав кулачити себе по голові й вибухнув страхітним жалем.

Це можна порівняти з тим, як поводився один із наших княжат. Діставши у Трієсті (де він перебував) новину про смерть старшого брата, того, хто був підпорою і потугою його дому, а небавом і вістку про кончину молодшого брата, своєї другої надії, він витримав ці два удари з неймовірною стійкістю; зате коли за кілька день сконав один із його домівників, це нове лихо його добило, і він, утративши душевний гарт, віддався розпачеві та жалобі. Дехто помилково звідси виснував, що його упекла тільки ця остання тяжка ураза. Насправді ж його душу

затопив такий глибокий смуток, що досить було ще кількох крапель, аби прорвати греблю його терпіння.

Так само можна б (я так гадаю) витлумачити і нашу історію, якби не те, що згодом, коли Камбіз спитав у Псаменіта, чому, залишаючись байдужим до нещастя сина та дочки, він не міг знести недолі одного зі своїх приятелів, той відрік так: «Тому, бо лише останню біль можна вилити слізьми, тоді як горе, завдане мені двома першими ударами, годі передати».

Тут можна було б згадати вимисел старожитнього маляра: у картині закланя Іфігенії, передаючи жалобу присутніх тією мірою, якою кожного зворушувала загибель тамтої гарної і невинної панянки, він сягнув вершка свого мистецтва; проте дійшовши до дівчиного батька, він удав його з затуленим обличчям, натякаючи, що годі передати весь його біль. Ось чому під пером поетів горопашна матір Ніобея, втративши спершу семеро синів, а потім стільки само дочок, убита цією незмірною втраатою, зрештою перекинулася скелею,

З болю скаменівши.

*Овідій, Метаморфози, VI, 304**

Такий образ передає те мертвотне, німе і глухе скам'яніння, що вражає нас, коли на нас спадає безголов'я понад наші сили. І справді огром такої недолі геть-то прибиває нашу душу і позбавляє її свободи вчинків; саме так стається під першим враженням дуже лихої звістки, коли ми чуємося скутими, здеревілими і ніби обезвладненими у всіх рухах; і тільки згодом, давши собі полегкість слізьми та голосінням, душа ніби відпружується, випростується і знаходить більше простору та волі. Виходить так, ніби

Аж голос крізь біль той прорвався.

Вергілій, Енеїда, XI, 151

Пер. Михайла Білика

Під час війни короля Фердинанда з удовицею по королю угорському Яношу, в битві під Будою, всі звернули увагу на одного лицаря: той бився з незвичайною відвагою і так і поліг безіменний. Коли несли його тіло, Рейшах, отаман німецький, бідкував за ним, як і всі, але, поцікавившись, хто ж цей лицар, побачив, коли з убитого зняли лицарію, що то його рідний син. Посеред загального лементу сам він, не пустивши пари з уст і не змигнувши оком, стояв випростаний, прикипівши поглядом до синового тіла; аж поки гвал-

* У перекладі Андрія Содомори: «Од горя заціпеніла нараз».

товність скорботи, вразивши його життєві сили, не звалила його, мертвого, долу.

*Хто може передать, як він палає,
Той відчуває лиш слабенький жар,*

Петрарка, Сонет 137

мовлять коханці, намагаючись поділитися муками свого кохання:

*...Бо ти забрала
З собою всі мої чуття!
Як, Лесбіє, тебе побачу,
Шалію у нестямі я.
Язик німіє, кров клекоче,
У тілі племінь і пожеар,
В ушах бриніння, а на очі
Мла налягає...*

Катулл, III, 607

Отож-бо в ту мить, коли нас поймає пекучий любовний пал, ми не вдатні вимовлятися жалями чи благаннями, наша душа надто обтяжена важкими думами, а тіло прибите і зв'ялене коханням. Звідси зроджується деколи і та раптова неміч, що вражає коханців так невчасно, і той крижаний холод, що огортає їх через надмір любові, в самому лоні розкошів. Усяка жага, що надається до смакування і перетравлювання, жага не жагуча.

Скаржиться легка журба, а велика — та безголова.

Сенека, Іполит, II, 607

Несподівана радість чи втіха так само вражають нас:

*Тільки уздріла вона, що іду я, й троянців у зброї
З подивом раптом пізнала, й великим налякана дивом,
Аж знепритомніла, глянувши, і від страху здеревіла.
Кості застигли у неї, зомліла й по довгій хвилині
Мовить.*

Вергілій, Енеїда, III, 306

Пер. Михайла Білика

Опріч тієї римлянки, яка сконала з неспогаданого щастя, викликаного поверненням сина після поразки під Каннами, опріч Софокла і тирана Діонісія, так само померлих на радощах, а також Тальви, померлого на Корсиці після одержання новини про надані йому від римського сенату гонори, ми маємо сьогоднішній приклад: папа Лев Десятий, оповіщений про

здобуття Мілана, чого він так зичив, зрадів такою великою радістю, що заслаб на гарячку і сконав. А ще знаменитіше свідчення людського марнославства наводять старожитні: Діодор Діалектик переставився під час ученого диспуту, бо пройнявся пекучим соромом перед своїми вихованцями та публікою, не зумівши дати собі раду з висунутим проти нього доводом.

Щодо мене, то я не дуже підлягаю несамовитим нервовим зворушенням. Я врівноважений від природи і що не день, то дужче гартую і покріплюю свою душу з допомогою розважань.

РОЗДІЛ ІІІ

НАШІ ПОЧУТТЯ ВИБИВАЮТЬСЯ ПОЗА РЯМЦЯ НАШОГО Я

Ті, хто дивується, чого ми так пнемося до прийдешності, замість удовольнятися сьгоднішніми здобутками (бо прийдешність нам підвладна ще менше, аніж навіть минувшина), торкаються найпоширенішої з людських помилок, якщо тільки можна назвати помилкою те, до чого нас штовхає, аби зробити своїми співучасниками, сама природа. Як і в багатьох інших речах, природа навіює нам і ці марні ілюзії, заохочуючи нас не так шукати істини, як діяти. Ми ніколи не перебуваємо в собі; ми завжди десь поза собою; побоювання, прагнення, надія ваблять нас у майбутнє; тож ми перестаємо сприймати і розуміти те, що існує, і тільки й думаємо про те, що буде, ба навіть тоді, як нас самих більше не буде.

Нещасна душа, прибита клопотом про будучину.

Сенека, Листи, 98

Платон часто наводить таку велику пересторогу: «Роби свою справу і пізнай самого себе». Кожна з двох частин цієї перестороги обіймає і другу частину її, а отже, і весь обсяг нашого обов'язку. Хто збирається робити своє, той побачить: перше його завдання пізнати, що він за один і на що здатний. А хто знає себе, той не візьме чужого за своє; той найбільше любить себе і дбає про свій інтерес; той ухиляється від марних клопотів, ялових думок і нездійснених заходів.

І якщо глупота, навіть домігшись того, чого прагнула, ніколи не буває вдоволена, то мудрість завжди вдоволена тим, що має, і ніколи не гризе себе.

*Цицерон, Тускуланські розмови,
кн. V, розд. XVIII*

ЗМІСТ

На маргінесах книг, на маргінесах життя. *Від перекладача* 3

ПРОБИ (Вибране)

Переднє слово до читальника 7

Книга перша

Розділ I. Як різними шляхами тієї самої мети досягти 8

Розділ II. Про смуток 11

Розділ III. Наші почуття вибиваються поза рямця нашого я . . . 14

Розділ IV. Як душа переносить свої пристрасті на уявні
предмети, коли бракує їй правдивих 20

Розділ VII. Наші вчинки треба судити за нашими намірами . . . 22

Розділ VIII. Про ледацтво 23

Розділ IX. Про скоробрех 24

Розділ XI. Про віщування 29

Розділ XIV. Наше чуття добра і зла здебільшого залежить
від того, як ми їх собі уявляємо 32

Розділ XVI. Про кару за боягузтво 49

Розділ XVIII. Про страх 50

Розділ XX. Філософувати — це вчитися помирати 52

Розділ XXIV. Як ті самі задуми до протилежного ведуть 67

Розділ XXVI. Про виховання дітей 75

Розділ XXVIII. Про дружбу 104

Розділ XXX. Про поміркованість 115

Розділ XXXIV. Фортуна частенько чинить розумно 119

Розділ XXXVIII. Як часто ми плачемо і сміємося з того
самого приводу 122

Книга друга

<i>Розділ I.</i>	Про несталість наших учинків	125
<i>Розділ II.</i>	Про пияцтво	131
<i>Розділ V.</i>	Про сумління	139
<i>Розділ VIII.</i>	Про батьківську любов пані д'Естісак	142
<i>Розділ X.</i>	Про книжки	158
<i>Розділ XI.</i>	Про жорстокість	170
<i>Розділ XV.</i>	Як перешкоди розпалюють наші прагнення	182
<i>Розділ XVI.</i>	Про славу	187
<i>Розділ XVII.</i>	Про зарозумілість	199
<i>Розділ XXIII.</i>	Про шкідливі засоби, застосовувані з добрим наміром	229
<i>Розділ XXV.</i>	Як не треба прикидатися хворим	231
<i>Розділ XXVI.</i>	Про палюх	233
<i>Розділ XXVII.</i>	Боягузтво — мати жорстокості	234
<i>Розділ XXVIII.</i>	Всякому овочеві своя пора	242
<i>Розділ XXXI.</i>	Про гнів	244
<i>Розділ XXXV.</i>	Про трьох славних невіст	250
<i>Розділ XXXVI.</i>	Про трьох найбільших славут	256

Книга третя

<i>Розділ I.</i>	Про корисне і чесне	263
<i>Розділ II.</i>	Про жаль	276
<i>Розділ III.</i>	Про три види спілкування	289
<i>Розділ IV.</i>	Про відвернення	301
<i>Розділ VII.</i>	Про тягар високого становища	311
<i>Розділ VIII.</i>	Про мистецтво бесіди	316
<i>Розділ IX.</i>	Про суєтність	337
<i>Розділ X.</i>	Як панувати над собою	395

Мішель Монтень — замість післямови. *Вадим Скуратівський* 418

Примітки 425

Глосарій перекладача. *Анатоль Перепада* 435